

"सोलापूर जिल्ह्यातील आरोग्य विषयक सोयीसुविधांचा अभ्यास "

श्री. जितेंद्र साळुंखे^१, डॉ. आण्णाराव आप्णाराव काळगापुरे^२

^१वरिष्ठ अधिव्याख्याता, DIECPD, फलटण जि. सातारा .

^२भूगोल विभाग, श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर.

प्रस्तावना :-

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. या देशातील लोकांचे आरोग्य उत्तम असणे आवश्यक आहे. याची जाणीव सरकारला झालेली आहे, असे दिसून येते. या जनतेला रोगप्रतिबंधक आणि रोगपरिहारक अशी आरोग्यकारक सेवा उपलब्ध झाली पाहिजे, असा विचार भोर कमिटीच्या (१९४६) अहवालात मांडण्यात आला. **प्लॅनिंग कमिशनच्या** स्थापनेपासून पंचवार्षिक योजना आणि समाज विकास योजनांची सुरुवात झाली. ११ एप्रिल १९५८ पासून सर्व देशभर समाज विकास गटातून प्राथमिक आरोग्य केंद्र व आरोग्य उपकेंद्रे यांच्या माध्यमातून आरोग्य सुविधा पुरवल्या जाऊ लागल्या.

शिक्षण हा जसा प्रत्येक नागरिकांचा घटनात्मक हक्क आहे तसाच आरोग्य हा सुद्धा घटनात्मक हक्क आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये व्यक्तीच्या आरोग्यविषयक अधिकाराविषयी तरतुदी केलेल्या आहेत. भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. आजही भारतात नागरी लोकसंख्येपेक्षा ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण ३० टक्क्याने अधिक आहे. महाराष्ट्रातील आरोग्य सेवेमध्ये सरकारी आरोग्य सेवेचा वाटा २० टक्के तर उर्वरित ८० टक्के वाटा खाजगी आरोग्य सेवेचा आहे^३. (डॉ. गोरे संजय, २०१२) ग्रामीण भागातील लोकांचे आर्थिक उत्पन्न कमी असल्यामुळे लोकांना खाजगी आरोग्य सेवेचा लाभ घेणे परवडत नाही. त्यामुळे ते आपल्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात. खाजगी आरोग्य क्षेत्र गरीब, दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींना नेहमीच सशक्तपणे कमी दरात आरोग्य सेवा देवू शकत नाहीत. शासकीय आरोग्य सेवा मात्र तुलनेने अतिशय किफायतशीर दरामध्ये सर्वांना सेवा उपलब्ध करून देतात.

आरोग्यदायी समाज असेल तर देशाचा विकास होण्यास मदत होते. म्हणून प्रत्येक देशातील शासनसंस्था जनतेचे आरोग्य टिकवून ठेवण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असतात. भारतामध्ये जनतेच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी व त्यात सुधारणा करण्यासाठी जिल्हा रूग्णालय, ग्रामीण रूग्णालय, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रांच्या माध्यमातून मोफत व कमी दरात आरोग्यविषयक सुविधा पुरविल्या जात आहेत. एखाद्या प्रदेशातील लोकसंख्येच्या वाढीबरोबरच मानवी आरोग्य केंद्रामध्येही वाढ होणे अत्यावश्यक असते. जिल्ह्यात एकाच विभागात आरोग्य केंद्राचे केंद्रीकरण झाल्यास दुसऱ्या विभागात आरोग्य केंद्राची कमतरता निर्माण होते व याचा परिणाम मानवाच्या आरोग्यावर होतो. त्यामुळे शासकीय आरोग्य केंद्राच्या वितरणाचा भौगोलिक दृष्टीकोनातून विश्लेषण करणे महत्त्वाचे ठरते. मानव ज्या भौगोलिक पर्यावरणात जीवन जगत असतो त्या पर्यावरणाचा मानवाच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. त्यामुळे प्रदेशानुसार मानवाला वेगवेगळ्या प्रकारचे आजार होतात. याचेही भौगोलिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

अभ्यास विषयाची निवड : सोलापूर जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधांचा भौगोलिक अभ्यास हा विषय निवडलेला आहे.

उद्दिष्टे :-

१. सोलापूर जिल्ह्यांतील आरोग्य सुविधा केंद्रांचा अभ्यास करणे .
२. सोलापूर जिल्ह्यांतील आरोग्य केंद्राचा पादानुक्रम तालुकानिहाय वितरण व बदलते प्रारूप यांचे पृथक्करण करणे.
३. सोलापूर जिल्ह्यांतील आरोग्य सुविधांच्या वाढीसाठी उपाययोजना सुचविणे.

आधार सामुग्रीचे संकलन :

या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या आकडेवारीचा आधार घेतलेला आहे. प्राथमिक स्वरूपाची माहिती शासकीय जिल्हा रूग्णालय, ग्रामीण रूग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र व प्रश्नावलीच्या माध्यमातून प्राप्त केलेली आहे. दुय्यम स्वरूपाची माहिती व आकडेवारी जिल्हा परिषदेमधील आरोग्य विभागातील वार्षिक अहवाल, जिल्हा रूग्णालयातील वार्षिक अहवाल, विविध

वर्षाचे सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जनगणना पुस्तिका (इ.स.१९८१, १९९१, २००१ व २०११), जिल्हा गॅझेटियर, वैद्यकीय भूगोलाचे विविध संदर्भ ग्रंथ, आरोग्याशी संबंधित मासिके, वैद्यकशास्त्राची पुस्तके, अनेक संशोधन लेख, आरोग्य सेवा संचालनालयाचा अहवाल व इंटरनेटवरील माहितीचा आधार घेतलेला आहे.

निष्कर्ष

१. सोलापूर जिल्ह्यातील इ.स.२०११ मधील तालुकानिहाय शासकीय आरोग्य केंद्राच्या वितरणाचा अभ्यास केल्यास असमानता दिसून येते. सोलापूर जिल्ह्याच्या हॉस्पिटल्स, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे यांच्या संख्येमध्ये १९९१ च्या तुलनेत जवळपास ५-७ टक्के वाढ झालेली आहे.
२. तसेच खाजगी दवाखान्यांच्या संख्येतही वाढ झालेली आहे. परंतु लोकसंख्येच्या मानाने ही वाढ भरीव अशी नाही. ३०००० लोकसंख्येमागे १ प्राथमिक आरोग्य केंद्र असणे गरजेचे आहे.
३. सोलापूर शहर हे मेडिकल हब म्हणून नावारूपाला येत आहे. आंध्रप्रदेश, तेलंगना, कर्नाटक येथील रूग्ण सोलापूर जिल्ह्यातील आधुनिक आरोग्याच्या सुविधांमुळे आरोग्य सुविधांकडे आकर्षिते जात आहेत. सोलापूर जिल्ह्यातील अश्विनी रूग्णालय, मार्कंडेय सहकारी रूग्णालय, बार्शी येथील कॅन्सर हॉस्पिटल यासारख्या रूग्णालयांमध्ये आधुनिक आरोग्यसुविधा, तज्ज्ञ डॉक्टर यामुळे परजिल्ह्यातील तसेच परराज्यातील रूग्ण येथील आरोग्य सुविधांकडे आकर्षिते जात आहेत.
४. १९९१ ते २०११ या कालावधीमध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील दक्षिण सोलापूर, पंढरपूर आणि माळशिरस तालुक्यातील रूग्णालयांची संख्या ही दुप्पट झाल्याचे दिसून येते. उत्तर सोलापूरमध्ये रूग्णालयांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे ८ आहे कारण हा भाग शहराच्या हद्दीत येतो. तर बार्शी, पंढरपूर, माळशिरस या तालुक्यामध्ये रूग्णालयांची संख्या २ आहे.
५. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे प्रमाण १०० चौ.किमी क्षेत्रफळाला ०.५२ इतके आहे.
६. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये माळशिरस तालुक्यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आहेत. कारण हा तालुका आकारमानाच्या दृष्टीने मोठा आहे. तर उत्तर सोलापूर आणि मंगळवेढा तालुक्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्या कमी आहे. कारण हा तालुका आकारमानाच्या दृष्टीने लहान आहे.
७. सोलापूर जिल्ह्यात १०० चौरस किलोमीटरला सरासरी किती प्राथमिक आरोग्य केंद्र आहेत, याचा अभ्यास केल्यास त्यात असमानता आढळते. उत्तर सोलापूरमध्ये क्षेत्रफळानुसार त्याचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे १२.५ आहे तर करमाळा तालुक्यामध्ये ते प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ४.२३ आहे. माळशिरस आणि उत्तर सोलापूर या दोन तालुक्यामध्ये सरासरीपेक्षा (७.१३) जास्त आहे. हे दोन तालुक्यांव्यतिरिक्त इतर तालुक्यामध्ये सरासरीपेक्षा प्रमाण कमी आहे.
८. सोलापूर जिल्ह्यातील सर्वच वसाहतींना समान अंतरावर शासकीय आरोग्य केंद्र उपलब्ध नाहीत. निअरेस्ट नेबर पध्दतीनुसार सोलापूर जिल्ह्यातील तालुक्यामधील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या संख्येमध्ये विषमता दिसून येते.
९. सोलापूर जिल्ह्यातील बार्शी, करमाळा, माढा, माळशिरस, मोहोळ, उत्तर सोलापूर तालुक्यामधील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे प्रमाण ०.५१-१.०० या मध्ये आहे. तर पंढरपूरमध्ये १.०९ आहे. मंगळवेढा तालुक्यामध्ये हेच प्रमाण जास्त म्हणजे १.८८ आहे. ३०००० लोकसंख्येमागे १ प्राथमिक आरोग्य केंद्र असणे गरजेचे आहे.
१०. सोलापूर जिल्ह्यातील लोकसंख्या व डॉक्टरचे प्रमाण यांचा तालुका निहाय अभ्यास केल्यास त्यात असमानता आढळते. सोलापूर जिल्ह्यातील प्रत्येक परिचारिकेच्या मागे किती लोकसंख्या आहे याचा तालुकानिहाय अभ्यास केल्यास त्यामध्ये असमानता आढळते.
११. तालुकानिहाय लोकसंख्या व खाटा यांचा अभ्यास केल्यास असमानता आढळते.
१२. ग्रामीण भागात शहरी भागापेक्षा आजाराचे प्रमाण जास्त आहे.
१३. ज्या वसाहतीमध्ये शासकीय आरोग्य केंद्र उपलब्ध नाही, अशा वसाहतीमध्ये लोक खाजगी आरोग्य केंद्रात जातात.
१४. पुरेसे मोफत औषधे ५५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहे तर ४५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये नाही.
१५. पुरेसे सर्जरीचे साहित्य ६२ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहे तर ३८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये नाही.
१६. बाळंतपणासाठी आवश्यक साहित्य ४४ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहे तर ५६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये नाही.
१७. २४ तास वैद्यकीय सेवा ३८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहे तर ६२ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये नाही.
१८. लहान मुलांसाठी लसी ७८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहे तर २२ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये नाही.
१९. पॅथॉलॉजी लॅब १४ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहे तर ८६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये नाही.
२०. पुरेसे वैद्यकीय कर्मचारी २७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहे तर ७३ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये नाही.
२१. पुरेसे वैद्यकीय साहित्य (खाट, सलाईन्स, ऑक्सिजन इ.) ३५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहे तर ६५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये नाही.

शिफारशी :

- १) संपूर्ण जिल्ह्यातील एकूण प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या २५.०९ टक्के प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे.
- २) सोलापूर जिल्ह्यातील विविध शासकीय आरोग्य केंद्रातील एकूण रिक्त पदापैकी सर्वात जास्त रिक्त पदांची संख्या अवैद्यकीय कर्मचाऱ्यांची १२९ आहे. हे प्रमाण जिल्ह्यातील एकूण रिक्त कर्मचारी संख्येच्या ३८.६२ टक्के आहे.
- ३) ग्रामीण भागातील लोकांना शासकीय आरोग्य केंद्रात उपलब्ध असलेल्या सुविधेबाबत माहिती करून देणे आवश्यक आहे.
- ४) सोलापूर जिल्ह्यातील आरोग्य सुविधांमध्ये शासकीय आणि खाजगी आरोग्य सुविधांमध्ये आणखी वाढ होणे अपेक्षित आहे. शासकीय आरोग्यसुविधांच्या दर्जामध्ये चांगल्या प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी शासनस्तरावर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.
- ५) सोलापूर जिल्ह्यामध्ये शहरी भागातच अत्याधुनिक आधुनिक आरोग्यसुविधांचे प्रमाण जास्त आहे. ग्रामीण भागातही अत्याधुनिक आधुनिक आरोग्यसुविधांची वाढ करणे गरजेचे आहे.
- ६) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये डॉक्टरांची पदे खूप मोठ्या प्रमाणात रिक्त आहेत. ती शासनाने लवकरात लवकर भरावे.
- ७) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये पुरेशा प्रमाणात औषधांचा साठा असावा.
- ८) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये पुरेशा प्रमाणात लहान बाळांसाठी लसेस, रेबीजच्या लसेसे पुरेशा प्रमाणात असाव्यात.
- ९) प्राथमिक आरोग्य केंद्राने आरोग्यविषयक माहिती प्रसारण केंद्र उभाराव्यात. यामुळे लोकांना आरोग्यविषयक मार्गदर्शन मिळण्यास मदत होईल.
- १०) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये विविध रोगांवर आरोग्यविषयक माहिती शिबीरे भरवावीत. यामधून विविध रोगांपासून घ्यावयाची काळजी, प्रथमोपचार यांची माहिती द्यावी.
- ११) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये रूग्णांची नियमितपणे तपासण्या करण्यात यावे.
- १२) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये विविध रोगांची लक्षणे सांगणारी माहिती फलके असावीत.
- १३) आरोग्य विभागाने विविध ठिकाणी मोफत शस्त्रक्रिया, मोफत तपासणी, मोफत औषध, मोफत गरोदर स्त्रियांसाठी शिबीरे भरवावीत.
- १४) आरोग्य विभागाने योग्य आहार व व्यायाम याविषयी लोकांमध्ये जनजागृती करावी.
- १५) आरोग्य विभागाने अंधश्रद्धा निर्मूलनविषयक कार्यक्रम, पथनाट्ये आयोजित करावीत.
- १६) आरोग्य विभागाने आरोग्यविषयक जागृती करण्यासाठी आधुनिक सोशल मिडीयाचा वापर करावा.